

КЫРГЫЗ ЭМЕС СТУДЕНТТЕР ҮЧҮН ТЫБЫШТАРДЫН АЙТЫЛЫШЫН ОКУТУУНУН НЕГИЗДЕРИ

Кыргыз тилин өзгө тил катары жаңы үйрөнө баштаган окуучуларга кыргыз тилинин тыбыштарын туура айтуу кыйла татаал иш. Ошондуктан окуучуларды кыргыз фонетикасы-нын маани өзгөрткүч кубулуш-тарына машыктыруу максатка ылайыктуу. Калган учурларда тыбыштардын туура айтылышын камсыз кылуу жетиштүү. Мисалы, кыргыз тилинде кыска жана созулма үндүүлөр (сат-саат, бу-буу) бар. Орус тилинде мындай кубулуш жок. Ошондуктан орус улутундагы студенттерге кыргыз тилинин бул өзгөчөлүгүн түшүнмөйүнчө, кыргызча кепти түшүнүү кыйын. Ошондуктан тыбыштардын айтылышын окутууда эне тилине таянуу өтө маанилүү. Бала кезден өздөштүрүлгөн эне тилинде сүйлөөнүн ыкмалары шыдыр колдонулат, ойлонууну талап кылбайт. Орус мектебинде кыргыз тыбыштарынын айтылышын окутууда эки тилдин ортосундагы системалык жана нормалык айырмачылыктарды эске алуу керек. Кыргыз тилинин системасы менен нормасы бири-бирине дал келет. Муну фонетикалык белгилүү бир шарттарда фонеманын өзгөрбөгөнүнөн билебиз. Орус тилинин системасы фонетикалык белгилүү бир шарттарда фонеманын ар кыл айтылышына жол берет, ал эми нормасы бир гана түрүн бекитет. Муну түшүнүү үчүн кыргызча *ордо оюну, одонолук, томолонот, долоно* жана орусча *молоко, воротник, дорогой* деген сөздөрдү салыштыруу жетиштүү. Кыргыз тилинин системасы боюнча **(о)** бардык сөздөрдө бирдей эле айтылат. Ал эми орус тилинин системасы боюнча биринчи **(о)** тыбышын **(о), (а)** деп айтууга жол берилет. Басым түшкөндө гана *молоко* жана *дорогой* деген сөздөрдөгү **(о)** орус тилинин системасына да, нормасына да дал келет. Бирок айрым кыргыз тыбыштарынын айтылышынын өзгөчөлүктөрүнө окуучулардын көңүлүн буруп коюу зарыл. Мисалы, «э», «е» фонемасы сөз башында «э» болуп, сөз ортосунда жана аягында «е» болуп берилет. Мисалы, *эр, эс, эгин, эки, мектеп, жети, китеп* ж.б.

Үндүү тыбыштардын айтылышы.

Кыргыз тилинде үндүүлөр бири-бирине карама-каршы туруш-кандыктан, эки топко бөлүнүшөт: *жоон үндүүлөр* (а, о, у, ы, аа, оо, уу) жана *ичке үндүүлөр* (э, и, е, ө, ү, ээ, өө, үү). Муундун сапатын үндүүлөр аныктайт. Муундар бүт бойдон *ичке* (мөмөлүү, үмүткөр, түгөтүү, түтүн, өгүз) же бүт бойдон *жоон* (очок, насаат, казан, запкы, дарбаза) болушат. Бул кеңири тараган кубулуш **үндөштүк закону** деп аталат. Орус тилинде созулма үндүүлөр жок. Кыргыз тилинин өзгөчө фонемалары болуп **ө, ү** эсептелинет.

ө фонемасы ичке, жарым кууш, эринчил үндүү. Орус тилинде мындай фонема жок. Фонеманы айтканда тил алдыга жүткүнүп, **о** фонемасын айтканга окшошот: *көк, көз, өз, өт, өрдөк, бөлмөлөр, өзөн, өлкө, өмүр* ж.б.

ү фонемасы ичке, кууш, эринчил үндүү. Орус тилинде мындай фонема да жок. Бул тыбышты айтканда эрин алдыга жүткүнөт, тил болсо **и** тыбышын айткандагы абалда болот: *үн, үй, үмүт, үстү, үчүнчү* ж.б.

Кыргыз адабий тилинде кыска үндүүлөрдөн башка алты созулма үндүү бар: **аа, оо, өө, ээ, уу, үү**. Алар айтылышы боюнча кыска түгөйлөрүнө окшош келет, айырмасы созулуңку айтылышында. Созулма үндүүлөр өзүнчө фонема болуп эсептелинет, себеби алар сөздүн маанисин өзгөртө алышат: *сан (число) – саан (доение), сат (продай) – саат (часы), бу (это), буу (пар), эр*

**БИЛИМ БЕРҮҮ, ТИЛДИ ЖАНА АДАБИЯТТЫ
ОКУТУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ**

(муж) – ээр (седло), бор (мел) – боор (печень) ж.б.

Ошентип, тилди үйрөнө баштаган окуучулар үчүн кыргыз тилинин үндүүлөр системасы төмөнкү өзгөчөлүктөргө ээ:

1. Үндүүлөрдүн жоон жана ичке болуп бөлүнүшү. Бул өзгөчөлүктү түшүнбөсө, окуучулар сөздөрдү бири-биринен айырмалап колдоно албайт.

2. ө, ү үндүүлөрүнүн болушу. Окуучуларга ушул фонемаларды жана алар катышкан сөздөрдү айтуу кыйынчылык келтирет.

3. Созулма үндүүлөрдүн маани өзгөртө алышы. Окуучулар бул өзгөчөлүктү көп кыйналбастан эле өздөштүрүшөт.

Кыргыз тилинде тыбыш менен үндүн катыш даражасына карай үнсүздөр каткалаң жана жумшак болуп эки топко бөлүнөт. Кыргыз тилинде 24 үнсүз фонема бар. Анын жыйырмасы орус тилиндеги үнсүздөр менен дээрлик бирдей айтылат, төртөө бирдей айтылбайт. Кыргыз тили (в), (ф) тыбыштарын орус тилинен өздөштүргөн (ш), (ч) фонемалары үндүүнүн сапатына жараша каткалаң, жумшак болуп айтыла берет, ал эми орус тилинде (ш) дайыма каткалаң, (ч) дайыма жумшак. Кыргыз тилинде (ү), (ж) фонемалары көбүнчө орус тилинен кирген сөздөрдө колдонулат. Тилдин ортосунда жаралуучу (й) фонемасы кыргызча сөздөрдүн башында эч качан жолукпайт. Ушундай касиетке мурунчул, көмөкөйчүл (ң) тыбышы да ээ. Орус тилинде мындай фонема да жок.

Тыбыштык бирдиктерди, тыбыштарды, тыбыш айкалыш-тарын, муундарды кабыл алууну жана сүйлөөнү ажырагыс байланышта кароо зарыл, башкача айтканда, башынан эле угууга жана сүйлөөгө комплекстүү окутуу керек. Сүйлөө ыкмаларынын мындай өзгөчөлүгү угууну жана кепке үйрөтүүнү баштан аяк бир убакта жанаша жүргүзүүнү талап кылат. Сүйлөөнүн тактыгына жетишүүдө сүрөттөп айтуу, окшоштуруу сыяктуу ар кандай ыкмаларды биримдикте колдонууга мүмкүндүк берген салыштырып талдоо жолун пайдалануу натыйжалуу. Студент-тердин фонематикалык жана интонациялык угуусун ар тараптан өнүктүрүү керек, себеби кыргызча оозеки кепти түшүнүү гана эмес, айтуу да ошондой угуунун деңгээлине жараша болот. Сүйлөөгө үйрөтүүдө техникалык каражаттардын мааниси чоң. Фонограмманын жардамы менен бир эле текстти керек болушунча кайталап угууга мүмкүндүк бар. Тасмага студенттин сөзүн да түшүрүү маанилүү, себеби ал өзүнүн сөзүн өзү угуп, үлгү менен салыштырып, тийиштүү өзгөртүү-лөрдү киргизишет.

Кыргыз тилиндеги сөздөрдү туура жана эффективдүү пайдалануу көп жолу машыгууну, билүүнү талап кылат. Сөзсүз түрдө ошол билгендерин кайрадан түзүүнүн эч кандай зарылдыгы жок. Ар түрдүү деңгээлде болушуна карабастан, кээ бир машыгуулар кыргыз тилиндеги сөздөр үчүн мүнөздүү болсо да, өз эне тилине таандык болот. Лингводидактикада үч учурду бөлүп көрсөтөбүз:

1. Кыргыз тилиндеги тыбыштар, синтаксистик түзүлүштөр окуучулар-дын өз эне тилинде деле бар. Мындай учурда материал салыштырмалуу түрдө жеңил жана оңой өздөштүрүлөт. Окуучулар эне тилиндеги сүйлөгөндөрүн, билгендерин кыргыз тилиндеги көрүнүштөргө көчүрүүнү иш жүзүнө ашыра баштайт;

2. Окуучунун өзүнүн тилинде да мындай көрүнүштөр бар болгондуктан, кыргыз тилиндеги кубулуштарга анча-мынча туура келет. Мисалы, окуучунун өз эне тилинде да, кыргыз тилинде да окшош тыбыштар бар. Бирок артикуляция боюнча өз эне тилиндеги тыбыш кыргыз тилиндеги тыбышка караганда бир топ айырмаланып турат. Бул акценттин келип чыгышына жол ачат;

3. Кыргыз тилинде кезиккен айрым көрүнүштөр окуучунун өз эне тилинде такыр болбой калышы мүмкүн. Мисалы, мааниси боюнча ажыратылуучу ролго ээ болгон созулма үндүүлөр: бу – буу, сат – саат, ор – оор, кон – коон, сук – суук ж.б. кыргыз тилинде гана колдонулат. Ал эми орус тили үчүн булар мүнөздүү эмес. Мугалим кыргыз тилинин материалдарынын үстүндө иштеп жаткан кезде окуучунун өз эне тилиндеги окшоштуктарды белгилеп, окуучу-нун өз эне тилиндеги

жетишпеген көрүнүштөрдү карап чыгат.

Кайсы гана тилди үйрөнүүгө умтулсаң да, сөздөрдүн белгилүү бир өлчөмүн тандап алуу, аларды туура айтуу, ошол тилдин эрежелерине ылайык сүйлөмдөрдү түзө билүү зарыл. Үйрөнүп жаткан лексика окутуунун башталгыч этабында окуучуга өзү жана аны курчап турган чөйрө жөнүндө жөнөкөй маалымат берүү үчүн кызмат кылат. Бул лексика окуучуга текстти туура окууга, анын мазмунун түшүнүүгө жана кайталап айтып берүүгө, берилген суроого чакан байланыштуу кеп менен кыргызча жооп берүүгө мүмкүндүк түзөт. Башкача айтканда, окуунун башталгыч этабында окуучулар кыргызча жөнөкөй пикир алышууга жарай турган шарт түзүлөт.

Лексикалык бирдикти тааныш-тыруу аны чечмелеп түшүндүрүү жолу менен ишке ашырылат. Окуучуларга берилген маалымат ал сөздү кептик аракеттин программада белгиленген түрлөрүнүн бардыгында тыбыштык курамын, артикуляция-сын, морфологиялык касиеттерин, сөз жасоочу касиетин колдоно билүүгө жардам бериши мүмкүн. Жаңы сөздөрдүн тыбыштык түрлөрү ар кандай жол менен баяндалат. Ал үн чыгарып айтуунун жана жазуунун кайсы ыкмасын окутуучунун колдонушуна жараша болот. Тыбыш менен тамганын өз ара катнашын тууроонун, окшоштукту пайдалануунун же ушул ыкмаларды бириктирүүнүн негизинде ишке ашат. Мында берилген маалыматтын негизинде окуучулар сөздү өз алдынча да, контекстте да айта алуусу башка адамдын сөзүнөн да ал сөздү туюп билиши, окуй алышы, угуп, жаза билүүсү маанилүү болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Ахматов Т.К., Давлетов С.А., Жапаров Ш.Ж., Захарова О.В. Киргизский язык. Учебник для русских групп вузов Кирг. ССР. –Фрунзе: Мектеп, 1975.
2. Батманов И.А. Краткое введение в изучение кыргызского языка. –Фрунзе: Кыргызгосиздат, 1947.
3. Добаев К., Андабекова Ж.А., Молдоев А.М. Кыргыз тилин өзгө тил катары окутуунун усулу. -Каракол, 1992.
4. Кузьменко Б. Основы кыргызского языка. Часть 1. -Бишкек, 1992. Часть 2. – Бишкек, 1993.
5. Шнейдман В.Н., Исаев Д.И. Краткий самоучитель кыргызского языка. 2-е изд., перераб., доп. – Фрунзе: Мектеп, 1984.